

Ulla Koskinen

Rauhantahtoinen soturiaateli?

HISTORIAN YLEISESITYSTEN KUVA SUOMEN RÄLSSISTÄ 1500-LUVULLA

Näinkö se meni: Suomen aateli oli 1500-luvulla sotaista ja köyhää, riisti omavaltaisesti talonpoikia ja yritti ajaa itsenäistä ulkopolitiikkaa. Vähäpätöinen ja -väkinen aateli kunnostautui sotakentillä ja kasvatti sitä kautta merkitystään, mutta pahaksi onnekseen pysyi kuninkaalle uskollisena loppuun saakka ja kukistui verisesti vuonna 1599 Kaarle-herttuan noustessa valtaan. Mitä historian yleisteoksissa tarkalleen ottaen kerrotaan 1500-luvun aatelista? Ulla Koskinen analysoi artikkelissaan aatelista luotua historia-kuvaa ja selvittää, miten eri teemat ovat kehittyneet Suomessa laadituissa historian yleisesityksissä vuosikymmenten saatossa.

Historian yleisesitykset ovat kiintoisia katsauksen kohteita. Ne ovat synteesejä, joissa aiemman tutkimuksen tulokset sovitetaan yhteen historiallisen yleiskuvan kanssa. Vaikka uusimmat tulkinnat ja pohdinnat päätyvät niihin tavallisesti viiveellä, ne on tarkoitettu laajalle lukijakunnalle ja asiat esitetään lyhyesti ja selkeästi, jopa opettavaisesti. Tällöin tulkinnat tiivistyvät kuin itsestään muutamien keskeisiksi koettujen teemojen ja vastakohtaparien ympärille. On myös yleisesityksiä, joista on tullut uusien tutkimusten avajaisia; tällainen on etenkin *Suomen historian käsikirja* vuodelta 1949.¹

Tätä katsausta varten on käyty läpi 31 Suomen historian yleisesitystä vuosilta 1858–2012. Niistä suurin osa on nimetty asiallisen toteavasti Suomen historiaksi. Teokset on laadittu suurelle yleisölle, ja monet niistä ovat olleet myyviä pe-

rusteoksia. Joukossa on sekä moniosaisia suurteoksia (esim. *Suomen historiat* 1900-, 1960- ja 1980-luvulta, *Suomen kansan aikakirjat* 1920-luvulta ja *Finlands historia* 1990-luvulta) että tiukkoja tiivistyksiä (esim. *Jokamiehen Suomen historia* 1952, *Suomen historian pikkujättiläinen* 1987). Monesti vanhemmat teokset ovat antoisampia analyysin kohteita, sillä niissä varhaisempien vuosisatojen aatelille on omistettu enemmän sivuja ja käsittely on mehukkaampaa.

”Suomen aateli” on kiinnostava sanapari 1500-luvusta puhuttaessa, koska kumpaakaan ei oikeastaan ollut olemassa. Suomi ei ollut oma valtionsa vaan Ruotsin valtakunnan osa, eikä aateli etenäkään tällä alueella ollut se tarkkarajainen sääty, joka tunnetaan 1600-luvulta, vaan pikemmin joukko eri asemissa olevia, rälssivapauden saaneita henkilöitä ja sukuja. Historian yleisesityksissä sanaparin rinnalla käytetään muunnelmia suomalaisen aateli, Suomen aatelisto tai Suomen herrat. Rälssi-termi tulee mukaan uudemmissa teoksissa.

Rauhantahtoinen soturiaateli

Kuva rauhanajan paluuta toivoneesta soturiaatelista on ehkä erikoisin yleisteoksista hahmotettava aatelia koskeva paradoksi. Aatelin usein toistetun sotahalun perusteeksi on esitetty perimmiltään ahneutta: sodan tuomia etuja, virkoja, maaomaisuutta ja voittoaalista. Historiantutkija ja fennomaani valtiomies Yrjö Koskinen (Georg Zacharias Forsman) loi näkemykselle pohjan teoksessaan *Oppikirja Suomen kansan historiassa* vuodelta 1869. Aikansa kansallisaatteen läpäisemässä teoksessaan hän kuvasi 25-vuotisen sodan alkua: ”Rauhan miehet Suomessa, niin kuin Paawali Juusten, tosin surkutellivat isänmaatansa, joka näin oli joutunut sodan jalkoihin. Mutta aatelistomme näkyy paremmalla luottamuksella katsoneen syttyvää miekan-

1. Päiviö Tommila, *Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia*. WSOY 1989, 279–280.

melskettä, josta toivoivat itsellensä mainetta ja voittoaalista.²

Vastavetona Koskisen suomenmieliselle teokselle senaatti tilasi ruotsinkielisen kaksiosaisen teoksen *Finlands historia* 1880-luvulla.³ Kirjoittaja, professori M. G. Schybergson, käänsi Koskisen voittopuolisesti hyväksyvän näkemyksen pääläelleen. Hänen kauttaaltaan kielteinen käsityksensä aatelista näkyy muun muassa siinä, että hän paheksuen katsoi aatelin itse valinneen sotatoimet rauhantöiden sijaan. Toisaalta Schybergson loi myös perustan ajatukselle aatelin rauhantahdosta esittäessään, että 25-vuotisen sodan vaikeina aikoina Suomen johtomiehet toivoivat sotatoimien lopettamista.⁴

”Lämminhenkiseksi patriootiksi”⁵ luonnehdittu ja itsekin aatelissäätyn kuuluneen Kustavi Grotenfeltin merkitys aatelin historiakuvaan luonneena tutkijana on perustavanlaatuinen. Hänet nimitettiin vuonna 1905 Pohjoismaiden historian ylimääräiseksi professoriksi ja tunnetaan erityisesti kameraalihistorian edistäjänä. Grotenfeltin pääteokseksi katsotaan uskonpuhdistusta käsittelevä osa *Kuvallisessa Suomen historiassa* vuodelta 1902. Suurelle yleisölle tarkoitettu teossarja pyrki laajaan synteisiin ja uusien tutkimustulosten esittelyyn.⁶ Toinen laajalevikkoinen teos, johon Grotenfelt kirjoitti aatelista, oli kotien tietokirjaksi laadittu moniosainen *Oma Maa* (1908). Grotenfeltin nostalgiselle asenteelle antaa taustan vuonna 1906 säädetty uusi kansanedustuslaitos, joka päätti aatelin merkityksen valtiosäätyinä: ”Täten on Suomenkin aatelistolla ollut – nythän se on mennyt – tärkeä tehtävänsä historiassamme.”⁷

Grotenfelt kirjoitti ensimmäistä kertaa suoraan myös ”Suomen herrain sotahalusta”.⁸ Tästä huolimatta *soturiaatelisto*-termi ei ole yleisteoksissa tavallinen, vaan sen otti käyttöön vasta Petri Karonen lähes sata vuotta myöhemmin.⁹ Kautta vuosien sotaisuus kuitenkin liitettiin itsestään selvästi Suomessa asuneeseen aateliin, joka vastasi pitkälti sodan johtotehtävistä 1500-luvun loppupuolen jatkuvina sota-aikoina.

Vähintäänkin mainitaan Suomen aatelin hoitaneen velvollisuutensa hyvin, ruotsalaisia paremmin, ja olleen sodan johtotehtävissä eturintamassa. Useimmat päälliköt olivat suomalaisia, ja Tauno Kuosa esimerkiksi omisti *Jokamiehen Suomen historiastaan* (1952) kokonaisen alaluvun aiheelle *Suomalaisia sotamarskeja ja amiraaleja*.¹⁰

Vaikka Petri Karonen myönsi Suomen ja Ruotsin yhteistä aikaa käsittelevässä teoksessaan *Pohjoinen suurvalta* aatelin hyötynneen sodasta ja parantaneen asemaansa laajentuneiden privilegioiden muodossa, hän ei hyväksynyt ajatusta aatelista sodanlietsojana. Useat säädyn jäsenet puhuivat hänen mukaansa sotapolitiikkaa vastaan. Voittomaiden virat levottomilla syrjäseuduilla eivät houkutelleet ja aatelisto itsekin joutui osallistumaan sotaponnistuksiin ratsupalveluksen muodossa. Karosen mukaan varsinaisen sotaa valmistellut aateli syntyi vasta suurvalta-ajalla, sillä 1500-luvulla sodankäynti merkitsi aatelille lähinnä omia rasituksia.¹¹

2. Yrjö Koskinen, *Oppikirja Suomen kansan historiassa*. SKS 1869, 137.

3. Osmo Jussila, *Suomen historian suuret myytit*. WSOY 2007, 36.

4. M. G. Schybergson, *Finlands historia I*. Finska Litteratursällskapet 1887, 310, 330, 337.

5. Helge Pohjolan-Pirhonen, Kustavi Grotenfelt. Teoksessa Päiviö Tommila et al. (toim.) *Suomalaisia historiantutkijoita. Historiallisen yhdistyksen 75-vuotissuuhakirja*. WSOY 1965, 61.

6. Tommila 1989, 144.

7. Kustavi Grotenfelt, Suomen aatelisto keskiajalla ja uuden ajan alulla. Teoksessa E. G. Palmén et al. (toim.) *Oma Maa: tietokirja Suomen kodeille II*. WSOY 1908, 362.

8. Kustavi Grotenfelt, Suomen historia uskonpuhdistuksen aikakaudella 1521–1617. Teoksessa *Kuvallinen Suomen historia vanhimmista ajoista nykyaikaan saakka 3: uskonpuhdistuksen aikakauden historia*. K. J. Gummerus 1902, 93, 110, 117, 239.

9. Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta: Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. WSOY 1999, 104.

10. Tauno Kuosa, *Jokamiehen Suomen Historia*. WSOY 1952, 348–352.

11. Karonen 1999, 55, 137.

Sodankäynnin todellisuutta pohti myös emeritusprofessori Pentti Virrankoski vuonna 2001 julkaisemassaan kaksiosaisessa *Suomen historiassa*. Hän kuvaili moneen otteeseen suomalaisen käymää totaalista ja julmaa hävityssotaa, joka tuhosi suuren osan Viron, Inkerin ja Karjalan väestöstä. Suorana vastavetona vanhempien tutkimusten kansallismieliselle retoriikalle Virrankoski kirjoitti vanhan vihan ajaksi kutsumastaan 25-vuotisen sodan kaudesta: ”Historian harrastajalle, joka on eläytynyt siihen mielikuvaan, että Suomen menneisyys on ollut rauhaa rakastavan kansan puolustustaistelua perivihollista vastaan, vanhanvihan tapahtumat avartavat hieman näköalaa. Suomalaiset kävivät silloin etupäässä hyökkäyssotaa, yleensä hyvin sääli-mättömästi.”¹²

Kuninkaiden suosimat köyhät rälssimiehet

Toisen maailmansodan jälkeisissä yleisteoksissa Suomen aatelin köyhyys ruotsalaisiin verrattuna esitetään lähes itsestäänselvytenä. Professori Jalmari Jaakkolan johdolla laaditun *Suomen historian* vuosia 1523–1617 käsitelleen osan (1960) kirjoittaneen apulaisprofessori Helge Pohjola-Pirhosen sanoin ”oli monien tyydyttävä vain asu-makartanoonsa, joka ei usein paljonkaan kohonnut tavallisen talonpoikaistalon yläpuolelle ja joka tarjosi vain vaatimattoman toimeentulon aatelisherran perheelle ja palveluskunnalle”.¹³

Voimakas näkemys köyhyydestä ja vähäpätöisyydestä puuttuu vanhimmista Suomen historioista. Niissä pikemminkin muistutetaan, kuinka aateli 1500-luvulla ”paisui entistään paljon mahtawammaksi” ja paransi asemiaan rahvaan kustannuksella.¹⁴ Uutta näkemystä edustivat Eino Jutikkala ja Gunnar Suolahti, jotka ottivat vuonna 1934 *Suomen kulttuurihistoriassa* käyttöön termin *maakunnallinen aateli*. Sitä oli erityisesti valtakunnan itäosassa: ”Ei mikään Ruotsin osa ollut niin rikas tästä alemmasta aatelista kuin Suomi”. Kirjoittajat tekivät eron aatelin eri ryhmittymien välille ja muistuttivat,

että ”[m]aakunnallisen aatelin alin kerros eli olo-suhteissa, jotka eivät suuresti poikenneet talonpoikaisista oloista”.¹⁵

Uudempiä tutkijoita, kuten Rainer Fagerlundia, on kiinnostanut Suomen aatelin erikoinen asema hallitsijoiden suosiossa. Juhana III ja Sigismund myönsivät heille avokätisesti etuuksia, jotka itse asiassa ylittivät ruotsalaisen rälssin nauttimat privilegiot 1500-luvun lopulla.¹⁶ Suomalaisen aatelin on tulkittu olleen sodankäynnin kannalta avainasemassa. Kuninkaat olivat riippuvaisia heidän palveluksistaan, ja siksi aateli onnistui oma-aloitteisesti hankkimaan huomattavia etuja.

Jo Pentti Renvall 1940-luvulla ja Mikko Juva 1960-luvulla perustelivat aatelin eduntavoittelua oikeudenmukaisella korvauksella tärkeistä tehtävistä ja vaikeasta asemasta. Saavutetuista eduista huolimatta Suomessa oli edelleen paljon vähemmän rälssimaata kuin Ruotsissa. Tällä oli myös suhteellisesti enemmän alemmpaa sotilas-aatelistoa ja rälssin rajoilla liikkuneita ryhmiä, kuten muiden muassa Rainer Fagerlund ja Petri Karonen ovat todenneet.¹⁷ Uusimmissa tulkinnoissa köyhyys ja tavallista paremmat edut näytettyvätkin kolikon kääntöpuolina. Jouko Vahtola esitti vuonna 2003 laajalle lukijakunnalle suunnatussa *Suomen historiassaan* selvästi positiivisen käsityksen aatelin vauraudesta, vallasta ja eduista: ”Kun Juhana pitkässä Venäjän sodassa joutui paljon turvautumaan aatelin palveluk-

12. Pentti Virrankoski, *Suomen historia I*. SKS 2001, 159.

13. Helge Pohjolan-Pirhonen, *Suomen historia VII 1523–1617*. WSOY 1960, 110.

14. Kaarlo Blomstedt, Nuijasodan ajoista Suomessa. Teoksessa Gunnar Suolahti (toim.) *Suomen historia aikakausittain*. WSOY 1906, 8.

15. Eino Jutikkala & Gunnar Suolahti, Johtavat säädyn. Teoksessa Gunnar Suolahti et al. (toim.) *Suomen kulttuurihistoria II: Säätö-yhteiskunnan aika*. K. J. Gummerus osakeyhtiö 1934, 39–40.

16. Rainer Fagerlund, Den äldre Vasatiden. Teoksessa Märtha Norrback (toim.) *Finlands historia 2*. Schildts 1993, 111.

17. Fagerlund 1993, 112; Karonen 1999, 55.

milloinkaan ennen kuultu Jerusalemin hävityksen ajoista asti», sanoo eräs aikalainen.

Rauhaa ei nytkään saatu, sillä kuninkaan ja herttuan väli oli vielä ratkaisematta. Klaus Fleming tosin kuoli pian Santavuoren tappelun jälkeen (huhtikuussa 1597), ja silloin tuli hänen tilallensa *Arvid Stålbarm*, joka oli Sigismundille yhtä uskollinen kuin hänkin.

Kuva 131. Arvid Stålbarm.

Kaarle herttua tuli Suomeen syyskuussa v. 1597 ja alkoi piirittää Turun linnaa, jota Klaus Flemingin leski Ebba Stenbock puolusti. Linnan puolustusväki teki huonosti tehtävänsä, ja monet siitä karkasivat herttuan puolellekin; sen sai aikaan eräs ruotsalainen ylioppilas Daniel Hjort, joka oli aikaisemmin ollut Klaus Flemingin perheessä opettajana, mutta nyt toimi herttuan salaisena asianajajana. Saatuaan näin linnan haltuunsa herttua käyskellen sen huoneissa tapasi kappelissa arkussaan lepäämässä Klaus Flemingin ruumiin. Vanhan katkeran vihan kiihottamana hän ei saattanut olla sitä häpäisemättä,

vaan parrasta nykien lausui: »Eipä pääsi nyt pysyisi kaulassa lujana, jos vielä eläisit». Mutta silloin Ebba Stenbock kopeasti vastasi, ettei herttua milloinkaan linnaan olisi päässytäkään, jos hänen herravainajansa olisi ollut elossa. — Kaarle ei kuitenkaan saanut valtaansa vakaannutetuksi täällä, sillä hänen täytyi pian jättää Suomen asiat siksensä ja palata takaisin Ruotsiin. Siellä oli nyt ratkaiseva taistelu odotettavissa.

Sigismund ei enää arvellut voivansa pyrkiä sovinnontietä valtakuntaansa, vaan hän tahtoi voittaa sen sotavoimalla, jonka jälkeen hän voisi mielensä mukaan siellä hallita. Hänen luokseen Puolaan

siin, merkitsi Juhanan aika Suomen aatelille erityisasemaa ja kasvavan voiman ja vallan aikaa.¹⁸ Sen sijaan Henrik Meinander painotti alun perin ruotsiksi ilmestyneessä teoksessaan toista puolta: ”Vuoden 1600 paikkeilla puolet valtakunnan aatelismiehistä asui Suomessa, mutta he olivat lähinnä köyhää alhaisaatelia, joten heidän poliittinen vaikutusvaltansa ei vastannut heidän lukumääräänsä.”¹⁹

Suomalaisen ulkopoliittikan synty

Mieltä kiehtovin aateliin liitetty mielikuva on kansallismielinen ajatus varhaisesta suomalaisuuspolitiikasta. Ajatus perustuu siihen erityisasemaan, jonka Suomi sai Ruotsin valtakunnassa 1500-luvun jälkipuoliskon sota-ajalla. Oma käskynhaltija, verokamari ja aatelisille viranhaltijoille uskottu itsenäinen toimivalta sai kirjoittajien mielestä aikaan, että ”Suomenmaan hallitus moneksi vuodeksi erkani Ruotsin esivaltiuuden alta”²⁰. Autonomian ja säätyvaltiopäivien ajalla laadituissa tutkimuksissa aatelia pidettiin itsestään selvästi yhteiskunnan voimatekijänä. Yrjö Koskisen hahmottelema ajatus ”kansallisen itsenäisyyden harrastuksesta”²¹ terävöityi maailmansotien myötä käsitteeksi suomalaisen aatelin erityisestä ulkopoliittisesta linjasta.

Jo Kustavi Grotenfelt painotti edeltäjiään voimakkaammin Suomen aatelin ruotsalaisista erillistä yhteishenkeä ja näki aatelin historiallisen roolin kansallisena johtoryhmänä. Itsenäisen Suomen alkuaikoina suurteoksensa *Suomen kansan aikakirjat* kirjoittaneelle Einar Juvalla erillisuus Ruotsista oli selviö. 1920–1930-luvulla ilmestynyttä työtä on pidetty suomalaiskansallisen historiakuvan perusteoksena ja aikanaan se kuului jokaisen sivistyskodin kirjahyllyyn.²² Professori, sotahistorioitsija ja suojeluskuntamies Juva kirjoitti suomalaisesta aatelista, joka ei ollut halukas olemaan Ruotsin aatelin käskettävänä, jolla oli itsenäinen asenne ja joka tunsu tehneensä valtakunnan hyödyksi enemmän kuin emämaan säätyveljet. Aikakirjojen esikuvana oli Carl Grimbergin populaari Ruotsin historia ja se oli

muutenkin kooste aiemmasta tutkimuksesta. Niinpä Juva kehitti myös Yrjö Koskisen kuusikymmentä vuotta vanhoja ajatuksia todeten, että aatelissa oli heikkona jo havaittavissa kansallisen itsenäisyyden tunto.²³

Samaan grimbergiläiseen traditioon liittynyt poliitikko, kirjailija ja historian tutkija Eirik Hornborg edusti teoksellaan *Finlands hävder* (1929–1933) Juvan vastakohtaksi ruotsinmielistä ääripäätä. Hornborg ei hyväksynyt käsitystä 1500-luvulla esiintyneestä ”suomalaisesta separatismista” ja saikin suomalaiskansallisten tutkijoiden jyrkän tuomion. Hornborg kyllä myönsi, että käskynhaltija Claes Flemingin toiminta olisi saattanut johtaa valtakunnan kahtiajakautumiseen, mutta ei suinkaan hehkuttanut tätä mahdollisuutta: ”Detta hade varit till olycka åtminstone för Finland, som skulle ha kommit att förenas med Polen.”²⁴

Vaikka Eino Jutikkala ja Gunnar Suolahti 1930-luvulla muistuttivat Suomen aatelistolla olleen lähinnä paikallista vaikutusvaltaa, he näkivät sen joutuneen ryhmänä tapahtumien keskiöön 1500-luvun lopun poikkeusoloissa: ”Maamme 1500-luvun aateli tuli suorastaan keskeiseksi valtiolliseksi tekijäksi, kun se joutui ristiriitaan Kaarle-herttuan yleisvaltakunnallisten pyrkimysten kanssa. Kaarle-herttua kuitenkin voitti taistelun täydellisesti, ja Suomen ylimystö menetti sen erikoisaseman, mikä sillä valtakunnassa oli ollut.”²⁵

18. Jouko Vahtola, *Suomen historia jääkaudesta Euroopan unioniin*. Otava 2003, 108.

19. Henrik Meinander, *Suomen historia - linjat, rakenteet, käännekohtat* (suom. Paula Autio). WSOY 2006, 40.

20. Koskinen 1869, 166.

21. Koskinen 1869, 166; Jussila 2007, 24–25.

22. Jussila 2007, 69–76.

23. Einar Juva, *Suomen kansan aikakirjat II: 1521–1617*. Otava 1928, 550–551, 604.

24. Eirik Hornborg, *Finlands hävder II: Stormakten Sverige-Finland tiden 1523–1697*. Holger Schildts Förlag 1930, 221; Tommila 1989, 193–195.

25. Jutikkala & Suolahti 1934, 39.

Toisen maailmansodan jälkeen koettiin tarvetta uudistaa historian tutkimusta. Vuonna 1949 ilmestynyt *Suomen historian käsikirja* oli monella tapaa käännekohta. Tämä näkyy myös varhaisempia vuosisatoja koskeissa tulkinnoissa ja painotuksissa. Paradoksaalisesti kävi kuitenkin niin, että kansallinen näkökulma entisestään vahvistui aatelin suhteen. Pentti Renvallin johdolla siirryttiin uuteen retoriikkaan, jossa idänpolitiikka oli keskeisellä sijalla. Käsitys Suomen aatelin omasta ulkopoliitikasta, joka tiivistyi ”unionipoliittiseksi ohjelmaksi”, hahmottui Renvallin psykologisoivassa otteessa.²⁶ Yhtäkkiä kansallinen poliittinen linja oli itsestään selvä, ja sen päämäärä oli hakea unionista Puolan kanssa turvaa Venäjää vastaan.²⁷ Renvall tulkitsi tämän olleen Suomen aatelin itse kehittämä ohjelma, jonka sitten omaksui kuningaskin: ”Joutuessaan Juhanan puolesta hoitamaan Baltian asioita Eerik [XIV] oli vähitellen omaksunut suomalaisen kauppa- ja ulkopoliittikan tavoitteet ja tehnyt niistä oman ulkopoliittikkansa keskeisiä osia.”²⁸

Renvall käytti uutta, modernia poliittista sanastoa kirjoittaessaan ”Suomelle elintärkeästä idänkysymyksestä”²⁹ ja visioi uuden ja syvälle menevän tulkinnan paikoin suoraan kirjoitusajankohdastaan muistuttavin sanakääntein: ”Suomen maantieteellisen aseman vuoksi suhteet Venäjään olivat täällä etusijalla, ja suhteet muihin valtioihin määräytyivät lähinnä sen mukaan, mitä ne saattoivat vaikuttaa Suomen Venäjän-suhteisiin. Kun mullistus Baltiassa lähestyi, kävi Suomelle ensiarvoisen tärkeäksi kysymys, millaiseksi tilanne siellä mullistuksen jälkeen muodostuisi.”³⁰

Vaikka Renvallin tulkinta sai kärkevää kritiikkiä osakseen ja se on helppo nähdä anakronistisena, se juurtui historian tutkimukseen syvälle.³¹ Seuraavat yleisesitysten kirjoittajat Helge Pohjolan-Pirhonen ja isänsä Einar Juvan kanssa yhteistyötä tehnyt Mikko Juva seurasivat 1960-luvulla Renvallin jälkiä. Samaan aikaan professori Eino Jutikkala tarkisti alun perin ulkomaiselle lukijakunnalle tarkoitettussa teoksessaan tätä

kansallissävyytteistä näkemystä jonkin verran. Yhdessä Kauko Pirisen kanssa laadittu *Suomen historia*, josta lopulta otettiin monta painosta eri kielillä, ilmestyi vuonna 1962 englanniksi.³² Vaikka venäläisvihamielinen sanasto heitettiin ajamukaisesti romukoppaan, erillisen suomalaisen politiikan ajaminen säilyi Jutikkalankin teesinä. Hänkin korosti voimakkaasti Suomen erillisyyttä Ruotsista ja aatelia suomalaisten johtoryhmänä: ”Suomen 1500-luvun poliittinen johtajisto, aateli, ei tosin ollut ajatellut kansallisesti siinä mielessä mitä myöhemmin romantiikka tarkoitti kansallisella, mutta se oli tuntenut kuuluvansa yhteen, se oli katsellut asioita suomalaisesta näkökulmasta ja siten muodostanut Ruotsin poliittisesta johtajistosta erottuvan ryhmän.”³³

Käsitys aatelin erityisestä ulkopoliittisesta linjasta oli voimissaan 1980-luvunkin teoksissa. Hallintohistorian tutkijana tunnetun Kyösti Kiuasmaan niukkasanaaisessa aatelin kuvauksessa vuoden 1985 *Suomen historiassa* säädyn historiallinen merkitys näyttäytyi siinä, että se ”oli tehnyt itsensä tarpeelliseksi jo Kustaa Vaasan aikana nimenomaan idänsuhteiden hoitajana” ja myöhemminkin ”omat ja ympäristön edut tun-

26. Tommila 1989, 233–234; Jussila 2007, 76–79.

27. Pentti Renvall, Baltian kysymyksen kriisi. Teoksessa Arvi Korhonen (toim.) *Suomen historian käsikirja I*. WSOY 1949b, esim. 328, 365.

28. Renvall 1949b, 321.

29. Renvall 1949b, 374.

30. Renvall 1949b, 317.

31. Jussila 2007, 222–225; Max Engman, Valtakunnallinen, suomalainen vai suomenruotsalainen näkökulma? Ruotsinkielisestä historian tutkimuksesta Suomessa. Teoksessa Pekka Ahtiainen et al. (toim.) *Historia nyt: Näkemyksiä suomalaisesta historian tutkimuksesta*. Historiallisen yhdistyksen julkaisuja n:o 5. WSOY 1990, 54–55.

32. Eino Jutikkala, From the Middle Ages to the Modern Era. Teoksessa Eino Jutikkala & Kauko Pirinen, *A History of Finland*. Weilin+Göös 1984 (ensimmäinen painos 1962); Tommila 1989, 258, 281.

33. Eino Jutikkala, Poliittinen ja uskonnollinen taitekausi. Teoksessa Eino Jutikkala & Kauko Pirinen, *Suomen historia*. Weilin+Göös 1966, 109.

tien toi myös suomalaisia näkökohtia mukaan valtakunnalliseen tapahtumakenttään”.³⁴ Sekä Kiuasmaalla että pari vuotta myöhemmin Jorma Keräsellä Suomi esiintyi erillisenä toimijana, joka haki unioniyhteyttä Puolaan.³⁵

Maailmanpoliittiset muutokset järjestyivät 1990-luvulla vakiintuneita valta-asetelmiä. Historiantutkimuksissa 1500-luvunkin poliittinen tilanne alkoi näyttäytyä entistä moniulotteisempaan. Petri Karonen ei ollut vuosikymmenen lopulla vakuuttunut aatelin kauaskantoisista ulkopoliittisista linjauksista pohtiessaan, miksi Ruotsin ulkopoliittikka muuttui aggressiiviseksi 1500-luvun jälkipuoliskolla. Hän kiinnitti huomiota ajan epävakaisiin olosuhteisiin: “[T]avallisesti näissä asioissa toimittiin – kuten politiikassa yleensäkin – tilanteen mukaan poliittisia konjunktoureja seuraten. Ei ole olemassa yhtä koko jakson ulkopoliittisen toimeliaisuuden selittävää teoriaa. Ulkopoliittikkaa koskeva poliittinen kulttuuri oli vasta rakenteilla 1500-luvulla.”³⁶

Myös Pentti Virrankoski kiisti vuonna 2001 unioniin pyrkimisen, vaikkakin käytti yhä ”Suomen aatelismiesten poliittisen linjan” tunnustavaa termistöä.³⁷ Jouko Vahtola käänsi vuonna 2003 asian pääläelleen: hänen mukaansa ajan politiikassa ei ollut kyse suomalaisten omasta linjanvedosta, vaan Juhana III:n valtopoliittisista pyrkimyksistä, jotka Suomen aateli sisäisti.³⁸ Vahtolan näkemys on samankaltainen kuin aatehistorioitsija ja koulumies Martti Ruudulla jo vuonna 1951. Oppikoulun kirjaksi, mutta myös ”tavallista asianharrastajaa” kiinnostavaksi tarkoitettussa *Suomen historiassaan* Ruutu ei ollut yhtä kansallisella linjalla kuin aikalaisensa Pentti Renvall, vaikka korostikin aatelin asemaa yhteiskunnan kärkiryhmänä, joka huolehti hallinnon johtamisesta ”sangen itsenäisesti ja Suomen erityisiä tarpeita silmälläpitäen”.³⁹ Ruutu sijoitti Suomen vaiheet osaksi laajempaa tilannetta. Hänen mukaansa Juhana harjoitti herttuana ollessaan ”omaa puolalaisystävällistä ulkopoliittikkaakin käyttäen Suomen aatelia tukenaan”.⁴⁰ Myös Vahtolan tulkinnan mukaan Suomen aate-

lin oman linjan takana oli herttuakauden aikana syntynyt henkilökohtainen yhteys Juhanaan, jonka päämääriä aateli suosi.

Uskolliset kuninkaanmiehet

Ajatus aatelin itsenäisestä linjasta esiintyy rinnakkain aatelin kuningasmielisyyttä korostaneen käsityksen kanssa. 1590-luvun valtakamppailussa Suomen aatelin on nähty pysyneen tiukan uskollisena Puolassa asuneelle kuningas Sigismundille, jota Kaarle-herttua yritti syrjäyttää. Jääräpäiseltä ja jopa järjenvastaiselta näyttävä lojaalius saamattomalle Sigismundille on kiinnittänyt etenkin uudempien tutkijoiden huomion. Tosin ensimmäisenä tätäkin pohti Kustavi Grotenfelt. Hänelle uskollisuus oli tärkeä aatelia leimannut hyveellinen ominaisuus: ”Ja omituista on, että useimmat yhä edeskin seurasivat Sigismundon vaipuvaa tähteä. [– –] Uskottomuudelta ja pelkuriudelta tuntui Suomen johtavista miehistä nyt luopua siitä näkökannasta ja asemasta, joka sisällisen ristiriidan alusta asti oli ollut Suomen aateliston, ja näin luotettiin yhä Sigismundon pettäviin lupauksiin. Ja tämä tekee nämä miehet, jotka viimeiseen saakka, yhä vähenevällä toivolla, taistelevat kaukana Puolassa oleskelevan toimeettoman kuninkaan puolesta, myötätuntomme ansaitseviksi ja traagillisiksi henkilöiksi.”⁴¹ Samoihin aikoihin kirjoittanut Kaarlo Blomstedt nosti niin ikään kunnian vaatimukset selittämään aatelin uskollisuutta.⁴²

34. Kyösti Kiuasmaa, Valtaistuiniirtojen ja uskonpuhdistuksen aika. Teoksessa Jukka Tarkka (toim.) *Suomen historia 2*. Weilin+Göös 1985, 341–342.

35. Kiuasmaa 1985, 297; Jorma Keränen, Kustaa Vaasa ja uskonpuhdistuksen aika. Teoksessa Seppo Zetterberg (toim.) *Suomen historian pikkujättiläinen*. WSOY 1987, 160, 164.

36. Karonen 1999, 137.

37. Virrankoski 2001, 169.

38. Vahtola 2003, 108.

39. Martti Ruutu, *Suomen historia*. Otava 1951, 79–80.

40. Ruutu 1951, 76.

41. Grotenfelt 1902, 337.

42. Blomstedt 1906, 14.

Kuningasmielisyyden nähtiin edustavan horjumatonta vakaumusta painostuksen edessä, mikä sai uutta merkitystä toisen maailmansodan jälkeen. Pentti Renvall selitti yleisteoriaansa mukaisesti kuningasuskollisuuden osaksi itenäisten ulkopoliittisten päämäärien ajamista. Martti Ruutu puolestaan nosti esiin laillisuuden eli uskollisuuden laillista kuningasta kohtaan, turvallisuuden eli Ruotsin ja Puolan personaaliunionin säilyttämisen sekä kolmantena tekijänä uskonnon: suomalaiset olivat vanhoillisia eikä heillä ollut protestanttista intoa kannattaa Kaarlele ja vastustaa Sigismundia.⁴³

Myös Kyösti Kiuasmaa pohti vuonna 1985 julkaistussa Suomen historiassa suomalaisten uskollisuuden syitä muun muassa kunnikäsitteen pohjalta. Hänkin korosti laillisuusselitystä, lailliselle kruununperijälle vannottua valaa, ja esitti myös varsin kiinnostavan, suoran rinnastuksen lähihistoriaan pohtiessaan aatelin tappiota ja Kaarle-herttuan rankaisutoimia: "[S]uomalaisten rikokset liittyivät pääasiallisesti poliittisen tason ja vallanperimyskiistan ongelmiin. Heitä voidaan myöhemmän historian valossa luonnehtia eräänlaisiksi sotasyllisiksi, jotka voittaja halusi tuomita eliminoidakseen kaikki vastatoiminnan mahdollisuudet."⁴⁴ Jorma Keräsen samanaikaisen, *Suomen historian pikkujättiläisessä* esittämän tulkinnan mukaan suomalaiset olivat alun alkaen sisäisessä kriisissä varovaisia, mutta kuninkaan jyrkkä kanta pakotti heidät kuninkaan ja unionin puolelle.⁴⁵

Rainer Fagerlund ei vuonna 1993 eritellyt uskollisuuden taustoja, mutta Petri Karonen analysoi niitä vuosikymmenen lopulla pohtiessaan alalukunsa otsikon mukaisesti "uskollisten kuninkaanmiesten katkeraa tappiota". Karonen nausutti, että "[k]ylsymys ei ollut suomalaisten omasta kansallisesta linjasta, vaan pelosta", jota Kaarle-herttuan kostotoimet herättivät. Hänen armoilleen ei uskallettu jättäytyä. Tärkein perustelu oli Karonen mukaan kuitenkin Kiuasmaanakin painottama laillisuusnäkökulma, sillä uskollisuudenvakuutus tuli pitää kaikissa olosuhteis-

sa. Tämä näkyi aikalaisten retoriikassa, jossa toistui käsitys, että on vain yksi Jumala ja yksi kuningas. Sotilaat pitivät itseään oikean asian puolustajina.⁴⁶ Muissakin uudemmissa tutkimuksissa, kuten Vahtolalla 2003, Meinanderilla 2006 ja Virrankoskella 2011, laillisuus- ja pelkonäkökulmat on tuotu näkyvästi esiin.⁴⁷

Talonpoikien riistäjät ja yhteistyökumppanit

Aatelin suhde "kansaan", siis lähinnä talonpoikaisväestöön, on suomalaista tutkimusta pitkään kantanut teema. Oletettavasti vahvin aatelin historiaan liitetty mielikuva on talonpoikaisen kansan "riistäminen", "mielivalta", "väärinkäytökset" ja "vallattomuus". Viittauksia tähän tulee esiin lähes kaikissa Suomen historian yleisesityksissä; on ollut melko mahdotonta sanoa mitään 1500-luvun aatelista ottamatta kantaa asiaan. Väärinkäytökset esitetään Kustaa Vaasan ajoista lähtien aateli-kansa -suhteen normaalitilana ja jos jotain positiivista sanottavaa aatelin käytöksestä on, se vaatii jopa selittelyä. Helge Pohjolan-Pirhonen kiteytti vuonna 1960: "Perinnäinen käsitys Kustaa Vaasan hallitusajan suomalaisesta aatelismiehestä on monessa suhteessa ollut kielteinen. Kotimaisen ylimysluokan edustajat on leimattu kirkon ja talonpoikien omaisuuden häikäilemättömiksi saalistajiksi ja virka-asemaansa väärinkäyttäväksi yhteisen kansan sortajiksi. [– –]. Väärinkäytösten noustessa etualalle jää hallintomiesten toiminnan myönteinen puoli, usein hyvinkin suuritöisten ja melkoista pätevyyttä vaativien virkatehtävien hoito, helposti huomaamatta."⁴⁸ Negatiivinen kuva on

43. Ruutu 1951, 78.

44. Kiuasmaa 1985, 298.

45. Keränen 1987, 160.

46. Karonen 1999, 114–117.

47. Vahtola 2003, 111; Meinander 2006, 47; Pentti Virrankoski, *Suomen historia. Maa ja kansa kautta aikojen*. SKS 2012, 64.

48. Pohjolan-Pirhonen 1960, 123, 125.

perustunut talonpoikien valituksiin ja toimeenpantuihin tutkintoihin.

Vanhimmat yleisesitykset suhtautuvat yleisesti ottaen tuomitsevimmin aatelin väärinkäytöksiin, uudemmissa niille etsitään rationaalisia selityksiä. Autonomian ajan tutkimuksissa itsenäinen, talonpoikainen kansa, myöhemmän kansallisen ja valtiollisen kehityksen elinehto, oli sankarin roolissa.⁴⁹ Aatelin kuvaa leimasi rasakaasti se, että sen katsottiin kohdelleen talonpoikia laittomasti.

Aateli sai arveluttavan maineensa jo 1850-luvulla A. G. J. Hallsténin *Suomen historiassa*, joka oli alansa ensimmäisiä ja kului oppilaiden käsissä koulukirjana.⁵⁰ Hallsténin luoma kuva on olennaisesti sama, joka toistuu myöhemmissä tutkimuksissa vuosikymmenestä toiseen: uskonpuhdistuksen jälkeen ”kohosi aateliston ja Wirkamiesten walta kansaa sortamaan ja rasittamaan”. Tämä ilmeni Hallsténin lioitellun käsityksen mukaan niin, että ”aatelista oli wallannut itselleen monet laittomat wapaudet ja melkein kaikki maatilukset, ja piti talonpoikia orjinansa”.⁵¹ Muutama vuosikymmen myöhemmin M. G. Schybergson oli elementissään kuvatessaan vääryyksiä, joita talonpojat joutuivat kärsimään aatelin alaisuudessa. Hän käsitteli sivukaupalla Erik Flemingin ja muun Kustaa Vaasan aikaisen Suomen aatelin väärinkäytöksiä sekä myöhempiä ”tyrannillisuutta” päätyen raflavaan toteamukseen: ”Finland var bondeplägeriets förlofvade land.”⁵² Synkkää kuvaa aatelin hirmuvaldasta jatkoi 1900-luvun alussa nuori Kaarlo Blomstedt.⁵³ Blomstedt selitti aatelin tavatonta käytöstä ulkomaisin esikuvin: ”[R]ahwas oli joutumassa samallaiseen orjuuden tilaan, jossa Wiron sukulaiskansa aatelisherrainsa alla oli; Wironmaalla sotia käydessään olikin Suomen aatelisto oppinut noita oloja tuntemaan ja luultawasti niistä oppinsa ottanut”.⁵⁴

Hämeenlinnassa oppikoulunopettajana toiminut ja professorin arvonimen saanut K. O. Lindeqvist⁵⁵ viimeisteli synkän kuvan vuonna 1906 julkaistussa *Suomen historiassa*, jossa aateli sai

roolin lähinnä talonpoikaisväestön kiusaajana. Aatelin kuva ja merkitys muodostui enimmäkseen kansan sortamisen kautta ja sen muu merkitys jäi sivuseikaksi: ”Vähäisenä on Suomessakin pidettävä aateliston hyödyllistä toimintaa verrattuna siihen suureen haittaan ja rasitukseen, mikä siitä maallemme johtui.”⁵⁶ Aatelin taakka oli Lindeqvistin mielestä myös se, että sen toiminta hallinnossa ja sodissa koitui melkein yksinomaan emämaan eduksi, ja pelkät epäkohdat jäivät Suomen kansan osalle.

Vähitellen aatelikuvaan pääsi myös valoisia pilkahduksia. Kustavi Grotenfeltin tutkimuksista välittyy voimakkaan ristiriitainen kuva toisaalta kunnottomasta, toisaalta ihanteellisesta aatelistasta. Grotenfeltin vaaassa painoivat kuitenkin enemmän hyveellisyys, uskollisuus ja kansallismielisyys. Hän toi riiston ohella esiin toisen puolen: ”[S]illoinkin löytyi ylimyksiä, jotka tunsivat sääliä ja myötätuntoa vähäosaisten kansalaistensa kärsimyksistä.” Grotenfelt lainasi muiden esimerkkien ohessa Henrik Claesinpojan (Horn) kirjettä Claes Flemingille, jossa tämä pyysi huojennusta rahvaan rasitukseen.⁵⁷

Einar Juva nosti vuonna 1928 vielä esille voittopuolisesti ”nousevan aatelisvallan epäkohdia”,⁵⁸ mutta tämän jälkeen ääni kellossa muut-

49. Pekka Ahtiainen & Jukka Tervonen, Historiatiede oman aikansa tulkkina: katsaus suomalaisen historiankirjoituksen vaiheisiin viimeisen sadan vuoden ajalta. Teoksessa Pekka Ahtiainen et al. (toim.) *Historia nyt. Näkemyksiä suomalaisesta historian tutkimuksesta*. WSOY 1990, 12.

50. Tommila 1989, 64.

51. A. G. J. Hallstén, *Suomen historia* (suom. G. C.). J. W. Lillja 1858, 22, 28.

52. Schybergson 1887, 330.

53. Blomstedt 1906. Kirjoitus *Nuijasodan ajoista Suomessa* ilmestyi alun perin sarjassa *Kyläläisten kirjasto*. Gunnar Suolahti kokosi vihkosina ilmestyneet tekstit yhteen ja julkaisi ne vuonna 1906 yksissä kansissa nimellä *Suomen historia aikakausittain*.

54. Blomstedt 1906, 8-9.

55. Tommila 1989, 143-144.

56. K. O. Lindeqvist, *Suomen historia*. WSOY 1906, 226.

57. Grotenfelt 1908, 368-369; Grotenfelt 1902, 284-285.

58. Juva 1928: 425-428.

tui. Uuden, positiivisemmän aatelisnäkemyksen toi yleisesityksiin Pentti Renvall. Suomi oli juuri selviytynyt sota-ajasta. Renvallin tulkinnan mukaan talonpoikainen kansa oli jo 1500-luvulla tarvinnut määrätietoisia johtajia. He edustivat länsimaista vapautta.⁵⁹ Renvall ei toistanut edeltäjiensä käsitystä aatelin harjoittamasta vääryydestä ja riistosta, vaan tulkitsi epäkohdat ajan vaatimusten mukaan. Aateliston täytyi toimia oman taloutensa varassa siellä, missä kruunu heitä tarvitsi: ”Maaomaisuuden kartuttaminen niillä seuduilla, joissa kruunua aiottiin palvella, ei ollut näin vain varallisuuden kokoamista, vaan myös edellytys menestykselliselle toiminnalle ja siihen liittyvälle yhteiskunnalliselle asemalle.”⁶⁰

Renvall esitti siis ensimmäistä kertaa rationaalisen tulkinnan maanriistoihin, jotka aiemmin näyttäytyivät lähinnä henkilökohtaisen ahneuden osoituksina. Väärinkäytöksiä paljastui runsaasti, mutta ”[k]ylsyyksessä ei ollut mikään Suomen aatelille erikoinen käyttäytymistapa, vaan kaikkien tuollaisten tekojen takana oli murroskauden selkeentymätön moraalikäsitys”.⁶¹ Renvall toi esiin myös uudenlaisen ajatuksen aatelin ja talonpoikien yhteisistä eduista. Aatelin lampuodeilla oli hänen mukaansa vähemmän velvollisuuksia kruunua kohtaan, joten talonpojat itse asiassa hyötyivät aatelin alustalaisuudesta ja halusivat siihen vapaaehtoisesti.⁶²

Petri Karonen kehitteli tätä käsitystä 50 vuotta myöhemmin: ”Lisäksi aateliset lakia kiertämällä vapauttivat alustalaisensa vähitellen monista kruununrasituksista. Ei ole selvää näyttöä, että näin säästyneet rasitukset olisivat siirtyneet rälssimiehelle itselleen, vaan ne saattoivat jäädä suureltaakin osin talonpojan itsensä hyväksi. Aatelisvallan alla oleminen ei liene aina ollut erityisen surkuteltavaa 1500-luvulla. Osin lievempien rasitusten vuoksi talonpoikia siirtyi jopa vapaaehtoisesti aatelisten suojiin”.⁶³

Kyösti Kiuasmaa esitti 1980-luvulla henkilökohtaisen ahneuden tai yksittäisten talonpoikien sortajien sijaan rakenteellisen tulkinnan talonpoikien kokemille vääryyksille. Hänen mu-

kaansa hallinnon välikappaleiden ja hallittavien välille syntyi asetelma, joka johti väistämättä yhteiskunnallisiin ongelmiin.⁶⁴ Jouko Vahtola lausui vuonna 2003 asian niin, että talonpojat katkeroituivat aatelin saamista eduista ja tunsivat olemassaolonsa säätyinä uhatuksi, sillä samaan aikaan kun heillä meni huonosti, aateli ja ratsutalonpojat menestyivät.⁶⁵

Suomen aatelismiehet

Yleisteosten välittämä kuva on väistämättä yleistävä ja pääpiirteisiin keskittyvä, sivuseikoiksi tulkittujen osa-alueiden jäädessä vähemmälle. Kirjoittajia ovat kiinnostaneet ennen kaikkea aatelin erityisasema, jossa on nähty kansallisia piirteitä, uskollisuus kuningas Sigismundille sekä väärinkäytökset talonpoikaisväestöä kohtaan. Tulkinnat vaihtelevat kirjoitusajankohdan mukaan, mutta toisinaan vuosikymmeniä vanhat käsitykset on nostettu uudelleen päivänvaloon. Pitkään yleisteoksissa on myös ylläpidetty Suomi–Ruotsi-maaottelua aatelisten kesken: oliko Suomen aateli ruotsalaisten veroista, kummalla oli enemmän vaikutusvaltaa valtakunnan asioissa ja kuka oli tärkeämmässä tehtävässä sodassa?

Erikoisesti, joskaan ei yllättävästi, termiä ”Suomen aateli” on yleisteoksissa käytetty lähes poikkeuksetta synonyymina ilmaukselle ”Suomen aatelismiehet”. Naisten puuttuminen on silmiinpistävää. Ainoita löytämiäni mainintoja on Helge Pohjolan-Pirhosen kuvaus tapahtumista käskynhaltija Claes Flemingin kuoltua 1597: ”Marskin leski Ebba Stenbock ryhtyi sukunsa edustajille ominaisella tarmolla saattamaan sel-

59. Ahtiainen & Tervonen 1990, 12.

60. Pentti Renvall, Uuden ajan murros. Teoksessa Arvi Korhonen (toim.) *Suomen historian käsikirja I*. WSOY 1949a, 294.

61. Renvall 1949a, 312.

62. Renvall 1949b, 352.

63. Karonen 1999, 154.

64. Kiuasmaa 1985, 240.

65. Vahtola 2003, 110, 113–114.

vyyttä tilanteeseen miehensä kuoleman jälkeen.”⁶⁶ Varmasti maininta rautarouvasta poikkeusyksilönä on oikeutettu ja siinä vieläpä tulee kuvaavasti esiin ”tarmokkuus”, joka on perinteisesti ollut käytetyin sana kuvaamaan tämän ajan aatellisnaisten toimijuutta.⁶⁷ Olen kuitenkin lähes varma, että yleisteosten kuvauksille Suomen aatelistia 1500-luvulla ei olisi pahitteeksi laajen-

taa aatelisto-termi käsittämään myös aatellisnaiset.

66. Pohjolan-Pirhonen 1960, 456.

67. Ks. esim. Anu Lahtinen, *Sopeutuvat, neuvottelevat, kapinalliset. Naiset toimijoina Flemingin sukupiirissä 1470–1620*. Bibliotheca Historica 108. SKS 2007, 37.